

УДК 398:81'373.7(477)(045)

ПРИНЦИПИ ОПИСУ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО ЗМІСТУ ВНУТРІШНЬОЇ ФОРМИ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

В'єнцко В.І.

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

Стаття присвячена дослідженню фразеомінації на мотиваційному рівні української і французької мов. Описано специфіку фразеомінації. Виявлено окремі мовні універсали та унікалії фразеологічних одиниць двох мов. Встановлено чотири основоположні принципи, які допомагають максимально вичерпно описати культурну складову фразеологічних одиниць. Це дозволяє повніше і точніше описати екстралінгвістичні фактори, які беруть участь у формуванні фразеологічних смислів.

Ключові слова: фразеологічні одиниці, фразеомінація, фразеологічні смисли, внутрішня форма ФО.

Постановка проблеми. Впродовж багатьох років фразеологізми як біном мови і культури залишаються тим багатим мовним матеріалом, до якого повсякчас звертаються дослідники у пошуках глибинних знань про світ, про людину в ньому, про тісний зв'язок фразеологічної одиниці з народними звичаями та повір'ями. Їх вивчають як унікальні за структурою одиниці мови, як засіб збереження цінних відомостей про етнокультуру, вірування, релігію в широкому розумінні, як особливості світобачення народу, як виразник психіки людини, як спосіб фіксації знань про дійсність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню фразеологічного пласту мови присвячені сучасні вітчизняні студії (В. Жайворонюк, О. Левченко, В. Ужченко, Д. Ужченко та ін.).

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Кількість досліджень з фразеології різносистемних мов у зіставному аспекті є набагато меншою, аніж, наприклад, в межах однієї близькоспорідненої групи. Актуальність такого вектора дослідження зумовлена потребою описати специфіку їх фразеомінації на мотиваційному рівні з ціллю виявити мовні універсалиї та унікалії.

Метою статті є дослідження фразеомінації на мотиваційному рівні української і французької мов.

Виклад основного матеріалу. Опис етнокультурного змісту внутрішньої форми фразеологізмів, а разом і смислового ядра, на нашу думку, може бути здійснений шляхом дотримання на-

ступних принципів. У вигляді тверджень, у тій чи іншій формі, вони були висвітлені у лінгвістичній літературі (наприклад, «Фразеологія в контексте культури» (1999), «Культурные слои во фразеологизмах и в дискурсивных практиках» (2004) В.Н. Теліі) [6].

1. Культурні конотації містяться у смислового ядрі (СЯ) ФО. Вони зберігають сліди глибинних шарів культури, яка сягає корінням ще у міфологічну свідомість мовної спільноти. Прадавній світогляд як фрагмент культури слугує джерелом образних асоціацій, пов'язаних, у нашому випадку, з побутом українського та французького народів. «Змістом культурних конотацій є ціннісно осмислені і духовні практики людини, а також артефакти як «достойні» vs. «недостойні» її культурної самосвідомості. Цей модус, належний культурі, є інваріантно-глибиною основою для емотивних реакцій на мовний зміст знака» [6, с. 29].

Отже, опис етнокультурного змісту ФО повинен починатися з СЯ – основного змістового кванту, образу, закладеного в основу ФО.

2. Культура, закрипована у фразеологізмах, має певну сферу походження і глибину свого «заягання» в історії етносвідомості. Тому, буде природним – вказати на ті області культури, які були першоджерелами сучасних ФО. Зобразимо основні джерела.

А) Чимала кількість фразеологізмів мають міфологічні витоки. У них містяться міфологічні уявлення про окультурений світоустрій, архетипи, які відображають константи духовного світу, форми окультуреного світосприйняття, перетворення його зі світу-хаосу у певний світопорядок, «ментальні прескрипції» Добра і Зла тощо. Розглянемо для прикладу декілька ФО: укр. *бути на сьомому небі, ніти на той світ* та ін.; фр. *entre ciel et terre* – між небом і землею, *cela était écrit au ciel* – букв. це було написано на небі, *prendre le ciel à témoin* – букв. брати небо за свідка тощо.

Французька фразеологія містить більшу кількість одиниць з біблійними іменами, в українській, зазвичай, у цьому питанні спостерігається образна лакунарність ВФ: *la nacelle de Saint-Pierre* (букв. човник святого Петра) – Римська католицька церква, *tirer l'épée comme saint Georges* (букв. виймати меч як Георгій Побідоносець) – бути відмінним фехтувальником. Деякі з біблійних фразеологізмів побутують лише у французькій мові, в українській до них можна підібрати фразеологізми схожої семантики, але відмінної за формально-граматичною структурою: *été de la Saint-Martin* (букв. літо святого Мартина) – *бабине літо, друга молодість*; *c'est saint Roch et son chien* (букв. це святий Рох і його собака) – *друзі не розлий вода; і водою не розіллеш*.

Б) Художня література і переклади класичних творів є безперечно одним із потужних джерел зародження фразеологічних виразів різного ступеня сполучуваності: дим вітчизни – пам'ять, спогад чи нагадування про рідну землю, почуття батьківщини (аналогічний вираз зустрічається ще в «Одісеї» Гомера – «Дим вітчизни нам любіший, ніж вогонь на чужині», в «Понтійських посланнях» Овідія «*Et fumus patriae est dulcis*»; завдяки збільшенню інтересу до античності, вислів зустрічається у поезії Лесі Українки «Дим»

«Для нас у ріднім краю навіть дим солодкий та коханий», в одному з сонетів М. Зерова «Там зноситься Ітаки синій дим»). Українська література, на противагу французькій, є здебільшого не продуцентом ФО, а засобом відтворення фольклору: *серце з перцем, тиха неначе вода в криниці, (ходить) так легенько неначе в ступні горох товкти, (доладна) як писанка* (І. Нечуй-Левицький), *бити головою до одвірка, заперти очі, твердий на серце* (В. Стефанік), *зайцем утікати, три чисниці до смерті, торохтіти як січкаря, йти до грому* (М. Стельмах).

У фразеосистемі французької мови варто відмітити вирази, які 1) ввійшли у мову у вигляді літературних цитат; 2) пов'язані з літературними персонажами; 3) виникли з байок, головно Лафонтена: напр., *attacher/accrocher le grelot* (букв. прив'язати дзвіночок) – взяти на себе почин, зробити перший крок, переважно у важкій чи небезпечній справі (словосполучення взято з байки Лафонтена «Рада щурів» (*Conseil tenu par les rats*), де за сюжетом щурі, скориставшись відсутністю kota, який винищив багатьох з-посеред них, зібралися на нараду, щоби вирішити, як позбутися кігтів і зубів грізного ворога. Старший щур запропонував прив'язати на шию kota дзвіночок, звук від якого мав би бути сигналом попередження і свідченням його наближення. Усі одногласно схвалили ідею, але жоден зі щурів не виявив сміливості це зробити); *allons, saute marquis!* (букв. ну, стрибай, маркіз) – танцюй від радості, будь задоволений собою (вираз із комедії Реньяра «Гравець», де цю фразу неодноразово повторює самозакоханий маркіз, задоволений своїми надуманими достоїнствами); *fier comme Artaban* (букв. гордий як Артабан) – гордий як Сатана (вираз з роману Ля Кальпренеда «Клеопатра», де Артабан – персонаж роману, гордий і пихатий); *faire le rodomont* – вихвалитися (Родомонт – образ хвастуна з поеми Л. Аріосто «Несамовитий Роланд»); *tirer les marrons du feu pour qqn* – букв. витягувати каштани з вогню для когось (з байки Лафонтена «Мавпа і Кішка») – початкове значення: зробити щось ризиковане або небезпечне заради блага іншого; сучасне значення: отримати вигоду для себе, нечесним шляхом; *montrer patte blanche* (букв. показати білу лапу) – подати умовний знак, щоби бути допущеним кудись; довести свою певність (вираз взято з байки Лафонтена «Вовк, коза і козеня», де за сюжетом коза, виходячи з дому, наказала своєму козеняті відкривати лише тому, хто вимовить слова: «Вовча сить!». Вовк, підслухавши цю розмову, постукав у двері, і, змінивши голос, вимовив його. Однак, недовірливе козеня зажадало від вовка у якості додаткового доказу «показати білу лапу»); *noblesse oblige* (букв. благородність зобов'язує) – висока посада зобов'язує (автором цього виразу є французький письменник герцог де Леві, потомок давнього дворянського роду де Леві; він використовує його у другій зі серії збірок «*Maximes et réflexions*» (1808) у значенні обов'язку через шляхетне походження, зобов'язання порядності (А. Назарян).

Значно менша кількість фразеологізмів виявляє свій зв'язок з публіцистичними текстами і іншими засобами масової інформації, які здебільшого відіграють номінативну функцію (напр.:

укр. *жовта преса* – фр. *pages jaunes*, *синій екран* – перше значення: телевізор, сучасне значення: фатальна помилка, смерть, *faire la une* – букв. робити першу шпальту, стати сенсацією).

В) Фольклор, куди входять прислів'я і приказки, обряди, заговори, обереги тощо, є чи не головним постачальником ідіоматичної фразеології (*phraséologie populaire* – народна фразеологія), напр.: укр. *чекати як каня дощу (від приказки «Каня плаче – дощ буде»)*, *треті півні, червоний півень, заговорити зуби, тридцять царство, кров з молоком, після дощукі в четвер, коли рак свисне, дати/винести гарбуза, забивати кіл/чип, ставати на рушник, мати живіт до носа, знайти в капусті, червона нитка, як по вмерлому (зі сл. голосити), красна дівця, передати куті меду, виносити сміття з хати, колупати ніч; фр. *sirop de grenouille* – вода, *coiffer Sainte Catherine* – досягти 25-річного віку (для незаміжньої дівчини), *faire/dire son mea culpa* – визнати свою неправоту, *tourner sept fois sa langue avant de parler* – довго подумати перед тим, як щось сказати, *avoir des doigts de fée* – бути вправним (пор. укр. мати золоті руки), *avoir de la corde de pendu* – бути щасливим, мати успіх у справах, *regagner ses pénates* – повернутися додому, *avoir les yeux d'Argus* – бути дуже пильним тощо.*

Г) окрему велику групу становлять фразеологізми, які беруть свій початок у сфері матеріальної культури та побутово-емпіричному досвіді народу: укр. *вити линви/вірвовки з кого, сукати мотузки, лізти на рожен, лика не в'яже, міняти шило на мотовило, посилати по рушники, балаяси точити, розбити/побити глека, зробити з лемеша швайку, уврати нитку, носити воду решетом, на дві коцюби; фр. *travailler en perruque/faire de la perruque* – працювати, використовуючи чужий інструмент, на свою користь, *savoir ou le bât blesse* – знати слабкі сторони кого, *rompre la paille* – укласти угоду, *à la louche* – великими порціями, *de fil en aiguille* – бути послідовним у висловлюваннях, *le pot au noir* – незрозуміла і небезпечна ситуація, *être marteau* – бути дурним, *gros comme une maison* – очевидний, та ін. Для прикладу, ФО *лізти на рожен* – необдуманно йти на ризик – пов'язана з полюванням на ведмедя, де рожен – загострений кіл, рогатина, на який розлючена тварина кидалася сама і тим самим наражалася на небезпеку; *заварити кашу/пиво/халепу* – створити своїми діями неочікувано складну і неприємну ситуацію (несхвалення), залучивши певну кількість осіб; ФО виникла шляхом переосмислення слова каша в значенні «званий обід, свято з нагоди іменин чи весілля» і набуває значення безпорядку, хаотичності, плутанини (пор. син. *наламати дров*) [2, с. 53; 4, с. 169; 1, с. 296; 7, с. 495].*

Г) Історичний досвід народу у вигляді поліморфного коду закладений у народній фразеології: укр. *згинув/добився як швед під Полтавою, голити в москалі, не нюхати порошу, як/мов/ніби за/на гріш маку, сіра свита*, фр. *se confesser comme les cordeliers de Metz* – битися замість оправдовуватися, *aller à Canossa* – бути приниженим, здатися, *fort comme un turc* – бути сильним фізично, *bâtir des châteaux en Espagne* – будувати нереалістичні плани. Зовнішня форма

ФО здатна змінюватися у зв'язку з новими історичними нашаруваннями, СЯ – актуалізуватися, дещо модифікуючи алгоритм добору нових смислових елементів.

Як видно з вищеприказаного, сфер діяльності людини, джерел зародження фразеологізмів, безліч. Сфера виникнення певним чином дефініційоє образ, а отже й СЯ, і тому дає змогу точніше встановити мотиваційні зв'язки фразеології, фразеозначення, зі світобаченням етноспільноти, іншими словами – виявити ступінь окультуреності фразеологізму чи його компонентів, що й необхідно описати як культурний коментар ВФ (СЯ).

3. Компонентний склад ФО вказує її стосунок до певної культурної сфери. Щоб стверджувати про приналежність фразеологізма до тієї чи іншої сфери культури, слід вказати ті компоненти, які стали предметом окультуреного їх осмислення і оцінки в контексті культури. «Культурні» нашарування на окремі слова-компоненти ФО надають їм ваги «мови» культури або її символарію. Вони сприяють тому, що ФО є не літерального, а тропеїчного смислу, який декриптується винятково в контексті культури. Ці слова-компоненти можуть позначати будь-які об'єкти реального світу: живі істоти, натурфакти, артефакти, ментефакти тощо. Ми коротко висвітлюємо основні номінації:

• *Соматизми*. У цьому фрагменті культури знаходяться ті ФО, компоненти яких позначають тіло людини чи його частини і специфічні для них характеристики (якісні, кількісні, фізичні, інтелектуальні, емоційні та ін.), стани, дії, пози/жести, види діяльності, а також їх просторові і часові виміри. Окультуреність цих ФО полягає у тому, що у компонентах, які номінують тіло чи його частини, містяться, окрім вказівок на природні якості, функціонально значимі для культури смисли, що надають цим іменам роль знаків «мови» культури чи її символарію: 1) Антропні номінації. В цій частині знаходимо ті ФО, які містять номінації людини, її численні характеристики, стани, виміри тощо. 2) Зооморфізми включають зооназви (окрім людини). 3) Фітоморфізми. 4) Топоназви та номінації ландшафтних об'єктів природи. 5) Натурфакти. 6) Артефакти. 7) Найменування предметів одягу. 8) Релігійно-антропоморфні номінації і пов'язані з ними атрибути (предмети релігійного вжитку). 9) Номінації одиниць часу (також імена, які вказують на членування часу на відрізки і передають відношення людини до часових параметрів). 10) Найменування одиниць простору (також імена, які позначають членування простору).

Згаданий список номінацій, які отримують культурні нашарування в семантиці фразеологізмів, не є вичерпним. Ми звертаємо увагу на те, що факт культурного осмислення певного об'єкта, який позначений одним із компонентів ФО, відбувається не в безпосередній денотативній співвіднесеності, а часто завдяки окультуренню ситуації. (Порівняйте, наприклад, французькі ФО з тотожною семантикою: *manger le morceau* (прост., букв. з'їсти кусок) і *se mettre à table* (арго, букв. сісти за стіл) – заговорити, проговоритися, зізнатися, видати спільників. В цих ФО компоненти *morceau* (кусок) і *table* (стіл) осмислюються з огляду на ситуацію, що доводить етимологія:

як пояснює А.Г. Назарян, в минулому у Франції звинувачених і ув'язнених морили голодом, щоб примусити їх зізнатися у вчинених злочинах і видати спільників. Після дозволу «з'їсти кусок [хліба, м'яса]» («сісти [щоб поїсти] за стіл»), злочинці переважно зізнавалися [3, с. 261-262]. Отже, семантичному і культурному осмисленню піддаються не окремі компоненти ФО, а уся ситуація, яку позначає фразеологізм.

4. Культурні смисли, закладені у ФО, часто криються у тропейних механізмах, куди входять не лише метафора, метонімія, синекдоха, уособлення, гіпербола тощо, але й взаємодії тропів з символами і квазісимволами. Усі ці тропейні механізми ми розглядали у першому розділі, вбачаючи у них невід'ємну частину ВФ (СЯ) фразеологізмів.

Справжніми ж кодами культури, які закладені у фразеологізмах, виступають значення міфів (міфологем), легенд, архетипів, обрядово-ритуальних форм культури, звичаїв, повір'їв, символів, стереотипів, еталонів, ритуалів та інших знаків етнокультури.

Наведемо приклад культурного коментаря однієї ФО з багатосполучуваним компонентом око з опертям на символарій культури.

Око на око – зустрітися, поговорити – удвох, віч-на-віч, без свідків [с. 464, Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В.М. Білоноженко та ін. – К.: Наукова думка, 2008. – 1197 с.].

Культурний коментар: У ФО відображено давнє для окультуреного усвідомлення світу уявлення про очі як відображення внутрішнього світу людини, джерело пізнання зовнішнього світу (пор. *очи – дзеркало души*).

Компонент *око (очи)* співвідноситься з тілесною, або соматичною, сферою культури, і разом з прийменником *на*, метафорично осмислюється як безпосередній, особистісний контакт.

Цілий фразеологізм виконує роль стереотипного уявлення про відвертий, без медіаторів, обмін думками. Око як фрагмент символарію залучає антропну номінацію (метонімічне

уособлення – людина, світосприйняття, контакт тощо). Наприклад, *недремне око* – нагляд (перманентність), *око не дримає* – уважність (конотація стану бадьорості), *гостре око* – пильність (критичність конотує прикметник *гостре*, здатність різати, усікати [обмежувати], робити боляче), *куди тільки не гляне око* – усюди, окидати думкою/оком – роздумувати над чимсь [на що *впало око* – що є в полі зору, що стосується кола інтересів]. Тотожний за значенням французький фразеологізм містить у складі чисельник-уточнення – *entre quatre yeux* (віч-на-віч, букв. між [під] чотирма очима; зв'язок з грецькою міфологією: Аргус) – підсилюється міжособистісний контакт і нехтується наявність сторонніх (пор. нім. *unter vier Augen*).

Висновки і пропозиції. В основі фразеоломіації лежить об'єктивно-суб'єктивна дійсність, яка через значимо активні символи входить у фразеотворення, і є головним допоміжним елементом у тлумаченні значень.

Чотири встановлені основоположні принципи (фіксація культурної конотації у ФО; ідентифікація сфери культури, звідки ФО «проникали» в сучасну мову; характеристика компонентів, які наділені «культурними» нашаруваннями в семантичній структурі ФО; виявлення тропейних механізмів фразеотворення) у сукупності, на нашу думку, допомагають максимально вичерпно описати культурну складову ФО як української, так і французької мов. Отже, дотримання згаданих принципів дозволяє повніше і точніше описати позамовні фактори, які беруть участь у формуванні фразеологічних смислів.

Результати цього зіставного дослідження заповнюють фактичну прогалину у двомовних фразеологічних розвідках і можуть бути використані для поглибленого вивчення фразеології французької та української мов. Перспективу подальшого дослідження вбачаємо у розширенні тематичного кола фразеологізмів, подальшому порівняльному аналізу смислотворчих та мотиваційних факторів.

Список літератури:

1. Русская фразеология. Историко-этимологический словарь: ок. 6000 фразеологизмов / А. К. Бирих // СПбГУ; Межкаф. словарный каб. им. Б. А. Ларина; А. К. Бирих, В. М. Мокиенко, Л. И. Степанова; под ред. В. М. Мокиенко. – 3-изд., испр. и доп. – М.: Астрель; АСТ; Хранитель, 2007. – 926 с.
2. Забіяка В. А. Світ фразеологізмів. Етимологія, тлумачення, застосування: практ. посіб. / В. А. Забіяка, І. М. Забіяка. – К.: ВЦ «Академія», 2012. – 304 с.
3. Назарян А. Г. Почему так говорят по-французски / А. Г. Назарян. – М.: «Наука», 2005. – 349 с.
4. Назарян А. Г. Образные сравнения французского языка. Фразеологизмы / А. Г. Назарян. – М.: Изд-во «Наука», 1965. – 200 с.
5. Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. – К.: Наукова думка, 2008. – 1197 с.
6. Телия В. Н. Культурно-языковая компетенция: ее высокая вероятность и глубокая сокровенность в единицах фразеологического состава языка / В. Н. Телия // Культурные слои во фразеологизмах и в дискурсивных практиках. Ответственный редактор В. Н. Телия. – М.: Языки славянской культуры, 2004.
7. Planelles G. Les 1001 expressions préférées des français / G. Planelles. – P.: Éditions de l'Opportun, 2011. – 1181 p.

Вьенцко В.И.

Черноморский национальный университет имени Петра Могилы

ПРИНЦИПЫ ОПИСАНИЯ ЭТНОКУЛЬТУРНОГО СОДЕРЖАНИЯ ВНУТРЕННЕЙ ФОРМЫ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

Аннотация

Статья посвящена исследованию фразеонимации на мотивационном уровне украинского и французского языков. Описана специфика фразеонимации. Выявлено отдельные языковые универсалии та уникалии фразеологических единиц двух языков. Установлено четыре основоположных принципа, которые помогают максимально исчерпывающе описать культурную составляющую фразеологических единиц. Это позволяет полнее и точнее описать внеязыковые факторы, которые принимают участие в формировании фразеологических смыслов.

Ключевые слова: фразеологические единицы, фразеонимация, фразеологические смыслы, внутренняя форма ФО.

Vientsko V.I.

Petro Mohyla Black Sea National University

PRINCIPLES OF DESCRIPTION OF ETHNOCULTURAL CONTENT INNER FORMS OF PHRASEOLOGICAL UNITS

Summary

The article is devoted to the study of phrase-nomination at the motivational level of Ukrainian and French languages. The specifics of phraseological notion process are described. Some linguistic universals and unique units are identified in two languages. It is established that there are four basic principles that help to describe the cultural component of phraseological units as fully as possible. This allows fuller and more accurate describing extralinguistic factors that take part in the formation of phraseological meanings.

Keywords: phraseological units (FU), phraseonomination, phraseological meanings, internal form of FU.